

AUTONOMIE, op eigen benen sta je nooit alleen.

lezing door prof. dr. Magda Michielsens

in de cyclus Feministische ontmoetingen, Gent, 22 september 1991

Streven naar zelfstandigheid is één van de belangrijkste motoren van vrouwen in de vrouwenbeweging. Dat was de voorbije jaren zo, en dat is nog steeds zo. Vrouwen willen niet meer afhankelijk zijn van mannen. **Zij willen en kunnen op eigen benen staan.** In de praktijk blijkt dat "de anderen" (ouders, mannen, kinderen, vrienden, collega's, burens) een grote rol spelen in de onafhankelijkheid van vrouwen. "De anderen" treden op als belemmeringen én als mogelijkheden. Zij spelen die rollen zowel in de werkelijkheid als in de hoofden van vrouwen. Onder de dubbelzinnige titel "Op eigen benen sta je nooit alleen" is er ruimte voor een inzicht in de uiteenlopende krachten waarmee autonome vrouwen te maken hebben.

Het begrip 'zelfstandigheid' is voor vele interpretaties vatbaar. "Autonomie" kan vele terreinen van het leven bestrijken. Economische zelfstandigheid, zelfstandigheid op praktisch en alledaags vlak, op juridisch vlak; affectieve, emotionele, relationele, psychische, intellectuele onafhankelijkheid ... Wie krijgt het allemaal voor mekaar? Kunnen de vele aspecten van "autonomie" ooit allemaal door één persoon worden gerealiseerd? Wie kan of wil "onafhankelijk" leven? Wordt onafhankelijkheid op het ene vlak niet steeds betaald met grotere afhankelijkheid op het andere vlak? Gaat het feministes over al deze vormen van onafhankelijkheid? Of ging het steeds enkel over een beetje meer onafhankelijk zijn, op enkele vlakken?

culturele zelfstandigheid
economische zelfstandigheid
emotionele zelfstandigheid
juridische zelfstandigheid
lichamelijke zelfstandigheid
praktische zelfstandigheid

Nauwkeurige antwoorden op al deze vragen vergen nauwkeurig onderzoek. Dat onderzoek gebeurt ook. Vrouwen staan vandaag beter en vaster op eigen benen dan 30 jaar geleden. Vrouwen zijn autonomer geworden en er was veel solidariteit tussen vrouwen nodig

om dit tot stand te brengen. De successen van deze onafhankelijkheidsbeweging zijn onbetwistbaar.

Het wordt echter steeds duidelijker dat vrouwen "autonomie" anders definiëren dan mannen. De mannelijke filosofen en pedagogen, die inspiratie kunnen bieden voor de zelfstandigheidsbeleving van mannen, sluiten niet aan bij wat vrouwen denken, willen en voelen als zij streven naar autonomie. De meest geëmancipeerde vrouw voelt zich falen als zij een ogenblik veronderstelt alles alleen aan te moeten kunnen. Als van haar verwacht wordt dat zij haar doelen formuleert zonder rekening te houden met anderen, is er meer kans dat zij haar doelen opgeeft dan dat zij haar weg rechtlijnig doorzet. Als zij geacht wordt haar leven in te richten aan de hand van abstracte principes, zal zij zich eerder schuldig voelen in plaats van sterk. Soms voor anderen zorgen is misschien wel niet het toppunt van afhankelijkheid. Moderne vrouwen beschouwen zichzelf als "autonoom", zonder dat dit wil zeggen dat zij zichzelf los kunnen zien van anderen. De nieuwe vrouw is haar eigen (veeleisende) baas. Ze is haar eigen stuurvrouw maar blijft zichzelf naar anderen richten.

Als we iets willen begrijpen van de autonomie van moderne vrouwen zullen we in onze theorieën rekening moeten houden met het feit dat vrouwen autonomie willen en leren beleven in verstrengeling met anderen. Zo hadden we het nog nooit bekeken. De ervaring van vrouwen leert echter dat het niet anders kan.

De nieuwe vrouw

Ik ken haar wel, de "nieuwe vrouw". Zij is mij zeer vertrouwd. Ik kom haar vaak tegen, in alle leeftijdsgroepen. Er zijn "nieuwe vrouwen" die nu 20 jaar "zelfstandigheid" achter de rug hebben. Hun leeftijd ligt ongeveer tussen de 85 en 40 jaar: zij vormen de eerste generatie van de tweede feministische golf. Nu de tweede generatie van de tweede feministische golf de volwassenheid bereikt, denk ik vaak aan een uitspraak van Françoise Collin, over de generaties binnen het feminisme:

"Alle vrouwen die deel hebben genomen aan het ontstaan van het feminisme van de jaren zestig en zeventig werden ongeacht hun leeftijd - teruggevoerd tot dezelfde generatie. Dit was zelfs één van de trots opgeëiste verdiensten van de beweging. Het jaar nul van het feminisme."(Collin, 1986, p. 85 - vert. MM)

In het begin van de tweede golf werden alle betrokken vrouwen als het ware even oud. Vandaag zijn er ook "nieuwe vrouwen" die het ontstaan van de moderne feministische beweging helemaal niet meer hebben meegemaakt. Zij vormen de tweede generatie. Veel is voor hen verworven, heel veel is er ook nog te doen. Soms kunnen zij zich nauwelijks voorstellen waar - ook nog voor hen - de valstrikken van de afhankelijkheid kunnen liggen. Misschien beschouwen zij hun generatie wel als de definitieve doorbraak

De meeste punten waarop, in het begin van het feminisme, zelfstandigheid, autonomie, zelfbeschikking, emancipatie werd geëist is (de mogelijkheid tot) autonomie verworven. Daar waar eisen principieel konden worden gesteld is de strijd gewonnen. Er zijn echter ook veel punten waar de eisen niet zo scherp kunnen worden gesteld, waar de wetten en principes niet zo duidelijk geformuleerd kunnen worden. Nog steeds hebben vrouwen voortdurend met die terreinen te maken.

De vrouwen uit de tweede feministische golf waren niet de eersten die droomden van en vochten voor nieuwe mogelijkheden voor vrouwen. De "nieuwe vrouw" leeft al veel langer. Als voor-moeders zal ik hier enkel Alexandra Kollontaj en Simone de Beauvoir noemen.

In 1918 schrijft Alexandra Kollontaj

"Wie is zij, de nieuwe vrouw? Bestaat zij wel? Of is zij de vrucht van de fantasie van moderne schrijvers, die op zoek zijn naar sensationele nieuwigheden? Kijk om u heen, let op, en u zult ervan overtuigd raken dat de nieuwe vrouw er is, dat zij echt bestaat. U kent haar al ..."
(Kollontaj, 1918, p. 27)

Er zijn enkele bijzondere eigenschappen van Kollontaj's "nieuwe vrouw" die niet over het hoofd mogen worden gezien. Kollontaj benadrukt dat de ontwikkeling van het kapitalisme nieuwe mogelijkheden gecreëerd heeft voor vrouwen. "De nieuwe vrouw" is het product van de voortschrijdende industrialisatie en verstedelijking. Deze maatschappelijke tendensen hebben vrouwen meer mogelijkheden geboden om buitenhuis te werken, om een eigen inkomen te verwerven, om zich los te rukken aan volledige beschikbaarheid voor het huishouden en de huishoudelijke nijverheid. Kollontaj zet zich als communiste, in het begin van de 20°- eeuw, uiteraard.. actief in tegen de wijze waarop de kapitalistische maatschappij is georganiseerd. De moderne maatschappij heeft echter een opening voor een nieuw type vrouw geboden. Deze zelfstandige

en krachtige vrouw wil Kollontaj binnen het socialisme nog meer tot haar recht laten komen.

"De wil van enkelingen zinkt in het niet bij de collectieve inspanning van miljoenen vrouwen uit de arbeidersklasse om zich aan de nieuwe levensomstandigheden aan te passen. Het kapitalisme werkt ook hier op grote schaal: door honderduizenden vrouwen bij huis en haard weg te slepen, verandert het onderdanige, passieve huismoeders, gehoorzame dienaressen van man en gezin, in een indrukwekkend leger strijdsters voor eigen en gemeenschappelijke belangen; zo wordt haar protest gewekt en haar wil gesterkt ... De persoonlijkheid van de vrouw groeit en hardt zich ..." (Kollontaj, 1918, p. 69)

In haar literaire werk beschrijft Kollontaj hoe verward en verwarrend zelfstandige vrouwen in de liefde zijn. Het bekende model van de romantische liefde is volstrekt ontoereikend. Nieuwe vrouwen waren (en zijn ook nu) bezig nieuwe gevoelens van liefde uit te vinden. Voor velen ging Kollontaj de geschiedenis in als een voorvechtster

van de "vrije liefde". Dit is beslist een te eenvoudige voorstelling van zaken. Het is fascinerend om te herlezen hoe Kollontaj, decennia geleden, worstelde met de behoefte om in te zien en te voelen hoe voor vrouwen een liefdesrelatie zou kunnen samen gaan met het behoud van zelfstandigheid in maatschappelijk optreden, in zelfgevoel, in levensorganisatie. Kollontaj beschrijft haar vrije vrouwen niet als eisende partij maar als zoeksters naar nieuwe definities en uitingsvormen voor nieuwe gevoelens.

De eis van economische zelfstandigheid voor vrouwen heeft bij Kollontaj een bijzondere vorm omdat zij het heeft over vrouwen binnen een socialistische maatschappij. Als enige vrouwelijke minister in de eerste Sovjet regering, heeft zij ook - in bijzonder moeilijke omstandigheden - de kans gehad concreet haar steentje daarin bij te dragen. Haar ideeën over collectivisering van de huishoudelijke arbeid zijn toonaangevend voor het denken over de reorganisatie van het leven van alle vrouwen.

De theoretische inzichten van Kollontaj, haar nouvelles en haar sociaal beleid vormen krachtige pleidooien tegen de eenzaamheid van de afhankelijkheid en de verlamming die daarvan voor vrouwen het gevolg is.

Als ik zoek naar zelfstandige vrouwen in het werk van Simone de Beauvoir denk ik in de eerste plaats aan haar autobiografieën. Ik houd

in dit verband veel van een citaat uit "De bloei van het leven" (La force de Page, oorspronkelijk 1960)

"In je eigen levensonderhoud voorzien is op zichzelf geen doel, maar alleen daardoor bereik je een hechte innerlijke autonomie. Als ik vol ontroering terugdenk aan mijn aankomst in Marseille komt dat omdat ik toen, bovenaan die trap, voelde welke kracht ik kon putten uit mijn beroep en zelfs uit de obstakels waarmee ik als gevolg daarvan werd geconfronteerd. Materiële zelfstandigheid stelt je in staat jezelf volledig als individu te verwerkelijken." (de Beauvoir, 1974, p. 368)

Simone de Beauvoir is in die periode van haar leven bijzonder opgetogen over haar autonomie. Ze is er zo blij ermee, dat je het niet gewoon of vanzelfsprekend kan noemen. De beschrijving van haar gevoel van zelfstandigheid heeft soms sterke lichamelijke aspecten. Met stevige schoenen aan staat ze met twee benen op de grond, stapt door de stad en wandelt door het land. Ze ziet zichzelf hierbij in de eerste plaats als individu, niet in de eerste plaats als vrouw. Ze zegt, over dezelfde periode uit haar leven, in één adem met het voorgaande, dat zij in die periode haar vrouwelijkheid niet ontkende en ook niet bevestigde. Zij dacht daar gewoon niet aan.

Uit haar autobiografieën ontstaat niet de indruk dat zijzelf erg diende te vechten tegen de eenzaamheid van de afhankelijkheid. Uit haar theoretisch werk (i.c. *Le Deuxième Sexe* uit 1949) en ook uit literair werk blijkt dat de afhankelijkheid van vrouwen haar goed bekend is. Uit haar feministische periode (van 1972 tot haar dood in 1986) is bekend dat zij zich ook actief politiek inzette voor vrouwen-eisen.

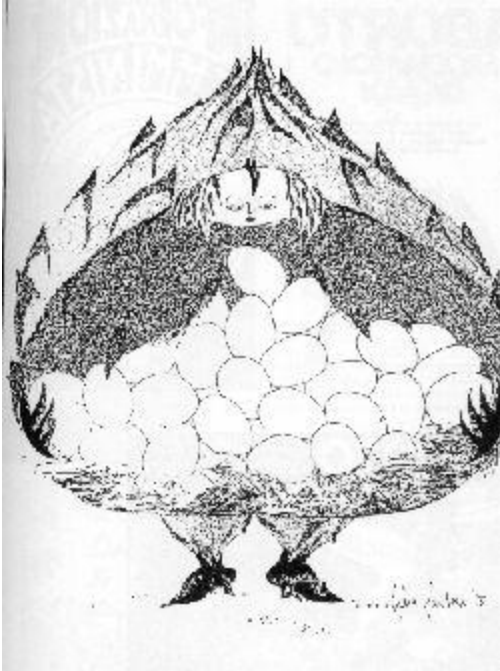
Nieuwe feministes hebben zich gevoed met de ideeën van Kollontaj en de Beauvoir. Zij/wij zetten de lange mars naar culturele, economische, emotionele, juridische en lichamelijke praktische zelfstandigheid voort. Zoals bij elke bevrijdingsbeweging ging het niet van bij de aanvang over de invulling van zelfstandigheid. Het ging éérst over de opheffing van de heersende afhankelijkheid en onderdrukking. De eerste stap lag in het benoemen en begrijpen van het probleem.

En toen werd zij op haar kop gezet

Vrouwen veranderden sterk en snel. Sociologisch onderzoek en onze dagelijkse ervaringen tonen dit overtuigend aan. Illustraties zijn ook te vinden in fotomateriaal van de acties en pamfletten uit de roerige zeventiger jaren. Vrouwen hielden op broedmachines te zijn. Zij hielden ook op een stuk uit de rib van Adam te zijn (zie foto, uit Birnbaum, 1986, "wij willen niet langer de rib van Adam zijn"). En zij lieten dat duidelijk blijken.

**NON
VOGLIAMO
PIU' ESSERE
LA COSTOLA DI ADAMO**

Vrouwen als groep hielden (langzaam) op ongeschoold te zijn. Vrouwen hielden ook op voortdurend ten dienste te staan van anderen. En anderen hadden moeite om te laten blijken dat ze dit begrepen. Mannen kunnen niet meer altijd en overal op vrouwen rekenen. Het is belangrijk om het zo te stellen: zelfstandigheid van vrouwen gaat over de dalende macht van mannen over vrouwen én over de groeiende macht van vrouwen over zichzelf.

Enkele publicaties die sinds de tweede helft van de zeventiger jaren zijn verschenen, en die voorlopig een blijvend succes kennen, lijken op het

eerste gezicht het denken over de autonomie van vrouwen min of meer in de war te sturen. Het is alsof de autonomie op haar kop wordt gezet. Ik denk hier aan het werk van

- Nancy Chodorov over het "moederen" door vrouwen;
- Carol Gilligan over het moreel redeneren van vrouwen;
- Luce Irigaray over het vrouwelijke subject.

Deze drie auteurs worden meestal behandeld in het kader van de gelijkheid/verschildiscussie. Bij de strekking van het gelijkheidsfeminisme worden dan die auteurs en theorieën ondergebracht die de gelijkheid tussen mannen en vrouwen beklemtonen en van daaruit maatschappelijke veranderingen opeisen. Differentiefeministen willen dat het verschil tussen mannen en vrouwen nauwkeuriger gezien wordt en meer kansen krijgt om zich zonder dwang te ontwikkelen. Omdat uit het werk van Chodorov, Gilligan en Irigaray nieuwe discussies zijn voort gevloeid over de waarde van eigenschappen die traditioneel aan vrouwen werden toegeschreven, speelt hun werk uiteraard een belangrijke rol in de gelijkheid/verschil discussie.

Ik ga hier niet verder in op het onderscheid tussen gelijkheidsfeminisme en differentiefeminisme. Ik wil Chodorov, Gilligan en Irigaray hier vanuit een andere hoek bekijken. Hier staat de belangrijkheid van hun studies voor (het denken over) de autonomie van vrouwen centraal.

(Afbeelding: Woman as brooding hen, karikatuur van Lydia Sansoni, 1975, gereproduceerd in Birnbaum 1986)

De **kern van Chodorovs werk** gaat over het "reproducieren" van moederschap. Chodorov probeert inzicht te verschaffen in de mechanismen die er voor zorgen dat "moederen" steeds weer van moeders op dochters wordt overgedragen. Ideeën over sociale rollen, over voorbeelden en modellen schieten echter te kortom te verklaren dat nieuwe generaties jonge vrouwen steeds weer zó toegerust zijn dat "zorgen" voor de meesten van hen tot hun gedragsrepertorium behoort. Het is niet aangeboren, natuurlijk of automatisch. Het is niet biologisch te verklaren, en blijkbaar toch heel stevig geprogrammeerd. Chodorov verklaart de grote geneigdheid van vrouwen om te "moederen" (zorgen, verzorgen, koesteren, opvoeden, troosten e.d.) uit het feit dat (nog steeds) de meeste mensen in hun eerste levensjaren door een vrouw "bemoederd" zijn. Meisjes/vrouwen verschillen in alle geval in het volgende opzicht van jongens/mannen: zij zijn van hetzelfde geslacht als de persoon waarmee ze een eerste affectieve band hebben gehad.

Om groot en volwassen te worden moeten jongens zich veel radicaler uit die band los maken dan meisjes. Meisjes kunnen als het ware dicht blijven aansluiten bij de persoon die de eerste warmte bood en de persoon die hun identificatiemodel is. Voor meisjes gaat het om één en dezelfde persoon. Zij hoeven zichzelf minder los te rukken en af te bakenen tegenover de moederfiguur om volwassenen te kunnen worden.

Chodorovs werk heeft deze processen blootgelegd. Hiervoor was een kritische kijk op de Freudiaanse psychoanalyse nodig. Chodorov heeft ook enkele aanduidingen gegeven van wat gevolgen zijn van de beschreven ontwikkelingsomstandigheden. In het kader van "emancipatie" kunnen bepaalde gevolgen hetzij positief hetzij negatief geduid worden. Men kan oog hebben voor de diepe affectieve wortels van de openheid van vrouwen voor anderen. Men kan ook een negatieve interpretatie geven en klemtonen dat vrouwen "de zwakke ego-grenzen" hebben. Deze verschillende visies zijn voor de opvoeding van meisjes tot autonome vrouwen van het grootste belang.

De **kern van Gilligans werk** gaat over het soort redeneringen dat mannen en vrouwen hanteren bij het vellen van morele oordelen. Na de publicatie in 1982 van Carol Gilligans werk "[In a Different Voice](#)" is er een stevige discussie opgang gekomen over het feit dat mannen en vrouwen vaak verschillen in het soort ethiek dat zij hanteren. De

kwestie is niet in de eerste plaats dat mannen en vrouwen andere waarden en normen zouden hebben. De kwestie gaat er wel over dat er in grote lijnen bij volwassen mannen en vrouwen twee verschillende denkstrategieën aanwezig zouden zijn om tot een morele uitspraak te komen. In de loop van de discussie is de vrouwelijke strategie de Ethics of Care (Zorgethiek) gaan heten en de mannelijke strategie de Ethics of Principle (Principiële Ethiek) .

Grof geschetst kan het verschil als volgt worden samengevat. Als mannen voor een moreel dilemma staan, gebruiken zij in hun denken om dat dilemma op te lossen, algemene principes en regels die voor hen een brede geldigheid hebben. Vrouwen blijken, in hun denken om morele dilemma's op te lossen, beroep te doen op afwegingen die te maken hebben met de specifieke context van de situatie en met de bijzondere gevolgen van hun beslissingen voor anderen. Contextuele en relationele elementen zijn van beslissend belang in het tot stand komen van hun beslissing of oordeel.

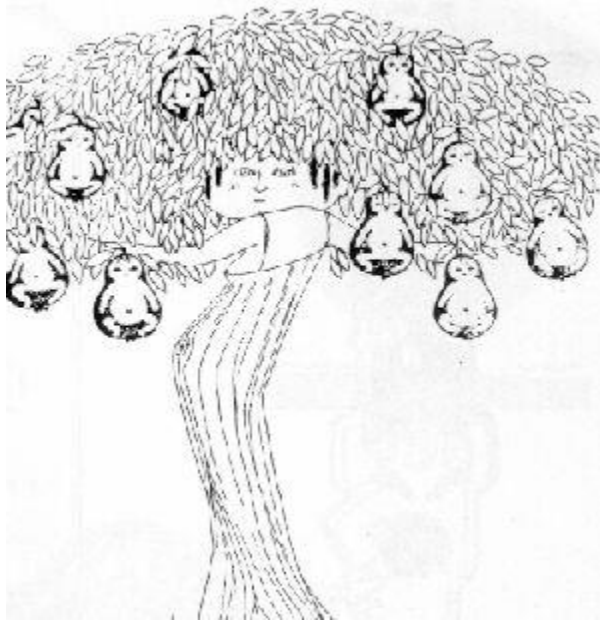
Tot het werk van Gilligan werden, in de ontwikkelingspsychologie en in de ethiek, die verschillende types van moreel redeneren wel onderscheiden MAAR principiële redeneren werd steeds hoger gewaardeerd dan het relationele. Bovendien was er nooit eerder de aandacht op gevestigd dat het principiële redeneren het meeste voorkwam bij mannen en het contextuele redeneren het meeste voorkwam bij vrouwen.

Is iemand echt slechts volwassen te noemen indien zij of hij in staat is algemene morele principes te hanteren? Is een Principiële Ethiek echt een vooruitgang in vergelijking met Zorgethiek?

De **kern van Irigaray's werk** betreft de alles overheersende "mannelijkheid" van de cultuur. Het "vrouwelijke" heeft nog nooit een reële bestaansmogelijkheid gehad. Alles wat wij nu aan vrouwelijkheid kennen is steeds een afgeleide geweest van het mannelijk. Vrouwen werden steeds verondersteld dienstbaar te zijn aan mannen. Vrouwelijke eigenschappen of deugden werden geloofd vanwege hun nuttigheid voor de mannelijke wereld. Als vrouwen hebben we volgens Irigaray de toekomst vóór ons. Vandaag kan nauwelijks ingevuld worden wat een "vrouwelijke" zou genoemd kunnen worden. De vrouwen en de vrouwelijkheid die bestaan zijn door mannen gemodelleerd. Irigaray zegt het onder andere zo:

"De vrouwen worden door haar vaders, echtgenoten, pooiers fallies gemarkeerd" (*Irigaray, 1977*)

Het is dan ook veel te vroeg om te streven naar een androgyne mens. Een samensmelting van het beste van de mannelijke eigenschappen met het beste van de vrouwelijke eigenschappen, en die synthese als mensbeeld voor ogen stellen, is voorbarig. Niemand heeft op dit ogenblik een vermoeden wat vrouwelijkheid zo,, kunnen zijn. Vrouwelijkheid heeft nog nooit een kans gehad. We hebben nog maar pas een begin gemaakt om het min of meer in eigen beheer - uit te vinden. Vrouwen moeten niet van vandaag op morgen proberen ook een "Autonome Subject" te zijn. Vrouwen proberen te bestaan. Dat is heel wat; het is immers nog nooit eerder gebeurd.

"Zoals een peer eigendom is van de eigenaar van de perenboom, zo is een vrouw eigendom van de man wiens kinderen zij baart.": karikatuur ter illustratie van een uitspraak van Napoleon

(Bron: Antologia del delirio. Gereproduceerd in Birnbaum 1986)

Wijzen de conclusies van Chodorov, Gilligan, Irigaray naar een soort overgave: vrouwen zijn toch niet zo autonoom als zij in het begin van de tweede feministische golf dachten te willen zijn? Zet het gevaar niet enkel in de "tegenstanders" die de realisatie van de zelfstandigheid van vrouwen vol mijnen bleef leggen. Zet het gevaar ook in vrouwen zelf en hebben de genoemde auteurs een grote bijdrage geleverd aan het bloot leggen daarvan?

Ik geloof niet dat de onafhankelijkheidsgedachte ondermijnd is geworden door de genoemde feministische auteurs. Ik denk wel dat we een zuiverder kijk hebben gekregen op de zwaarte van de opgave. Bovendien heeft iedereen mannen vrouwen en kinderen, in de privé sfeer en de professionele sfeer - een goed besef gekregen van de diepgang van het onafhankelijkheidsverlangen van vrouwen. Het is vrouwen menens en daar hoeft niemand meer aan te twifelen. Het is vrouwen ook menens in die zin dat zij serieus willen door denken wat autonomie voor hen betekent. "Freedom is just an other word for nothing left to loose" heeft een dubbele betekenis en daar leren we nu mee te leven.

Op eigen henen sta je nooit alleen

- Als je een "zelfstandige" vrouw heb je veel hulp nodig. Op eigen benen kan je inderdaad nooit alleen zijn. Je hebt hulp nodig, vanuit vele hoeken, om al die dingen te doen die gewoon "moeten". Diepgaande steun en kleine diensten in liet dagelijkse leven en bij grote projecten. [let is broodnodig. Als geëmancipeerde vrouw heb ik veel meer hulp en steun nodig dan mijn moeder - als binnenhuis werkende vrouw - ooit heeft gebruikt. Maar de eenzaamheid van de afhankelijkheid is weg.
- Als zelfstandige vrouw behoort je bij een maatschappelijk project, ben je een deel van de continuïteit van de veranderende vrouwen. De vrouwenbeweging bestaat niet meer onder dezelfde vorm als 10 a 15 jaar geleden. Er is echter wel continuïteit. De draad werd niet los gelaten. In de Italiaanse vrouwenbeweging ontstond in de jaren tachtig de slogan "Io sono mia - siamo til tante": ik ben van mij - we zijn met velen. (zie Birnbaum ,1986, p.247)

Io sono mia siamo in tante	ik ben van mij we zijn met velen	I am my own person we are many
-------------------------------	-------------------------------------	-----------------------------------

- Zelfstandige vrouwen staan op elkaars schouders. Het beeld van de broedmachine is niet meer van toepassing. We zouden beter denken aan een hoog bouwwerk van acrobaten die op elkaars schouders staan: op elkaar rekenen, zich aan elkaar optrekken, bijna het onmogelijke doen en soms in elkaar stuiken. Actief op eigen benen ben je ook sociaal, functioneel, instrumenteel met anderen verbonden.

En toch ...

Dit is een optimistisch verhaal. Ik ben zeer onder de indruk van de positieve veranderingen die - in een korte tijdspanne - in het leven van vrouwen hebben plaats gevonden. Vrouwen denken anders, voelen anders, handelen anders. Sterker en zelfstandiger. Ik ben uiteraard niet enthousiast over de tegenwerkingen en ondermijningen die maatschappelijk nog steeds bestaan. Ik noem er slechts enkele van de welbekende gevaarlijke ondermijningen van zelfstandigheid voor vrouwen: het onderhuidse seksisme in liet onderwijs; de glazen plafonds; lager loon voor gelijk werk; segregatie op de arbeidsmarkt; feminisering van de armoede: afwezigheid van goede kinderopvang; onhanteerbare werkuren; dubbele belasting; (seksueel) geweld. In mijn enthousiasme over "de nieuwe vrouw" vergeet ik dit zeker niet.

Ik ben nochtans sterk overtuigd van de waarde van de bij vrouwen aan de gang zijnde herdefinitie van autonomie. De oude slogans over emancipatie en zelfstandigheid zijn van kleur veranderd. Enerzijds zijn de eisen radicaler geworden. Vrouwen willen niet enkel minder "onderdrukt" worden. Vrouwen willen ook dat de sporen van onderdrukking van (onder) hun huid verdwijnen. Autonoom zijn. Maar wel zó autonoom dat zij zichzelf kunnen toelaten zich te beleven in een bewuste verstrengeling met anderen. Het werk van o.a. Chodorov, Gilligan en Irigaray heeft een belangrijk bijdrage geleverd ter voorkoming van de eenzaamheid van de (zogenaamde) onafhankelijkheid.

Hier zou mijn verhaal kunnen eindigen. Ik wil echter ook iets laten zien van een bezorgdheid die ik bij dit thema voel. Vrouwen en meisjes hebben zo weinig voorbeelden in zelfstandigheid, dat mij soms de kilte om het hart slaat als ik bedenk hoeveel er derhalve dient geëxperimenteerd te worden. Experimenten - en het moet, want we hebben alles nog uit te vinden - met de grenzen van je lijf, van je ik, van je zelfstandigheid, van je wil, van je kracht doen vaak veel pijn.

Mona, de jonge vrouw uit de film "Ni tolt, ni lol" van Agnes Varda (1986) komt mij dan voor de geest.

Mona. Ongeveer 20 jaar oud. Er wordt ons onmiddellijk haar dood getoond. Gestorven van de kou in het Zuiden. Dood zonder identiteit, niemand die haar lichaam opvraagt, zo zal zij van de goot

naar de gracht naar het graf gaan."
(Moutier, 1986: 39, vertaling MM)

Als toeschouwers van de film weten we de "ontknoping" van bij het begin. De film is een speurtocht langs plaatsen en personen om de identiteit van Mona te reconstrueren. Een invulling komt er niet of nauwelijks. Mona ging aan iedereen voorbij, ook aan wie contact met haar had gehad, ook aan wie zich haar goed herinnerde. Autonom was zij zeker maar leven kon zij niet. Zij probeerde anderen, veilige huizen en wetten achter zich te laten. Experimenterend met "ni toi, ni toit, ni loi" vror zij dood.